# बौद्धिक संपदा हक्क: संकल्पना, स्वरूप व महत्त्व

प्रा.डॉ.किशोर जगन्नाथ शेंडे
श्री.लेमदेव पाटील महाविद्यालय, मांढळ

================================================================================

सारांश

ज्ञान, नवोन्मेष आणि सर्जनशीलता या आधुनिक अर्थव्यवस्थेच्या प्रमुख शक्ती मानल्या जातात. मानवी बुद्धीने निर्माण केलेल्या कल्पना, शोध, कलाकृती, तंत्रज्ञान आणि नवकल्पनांचे संरक्षण करण्यासाठी बौद्धिक संपदा हक्क ही एक प्रभावी कायदेशीर व्यवस्था आहे. जागतिकीकरण, तंत्रज्ञानातील प्रगती, डिजिटल माध्यमांचा विस्तार आणि ज्ञानाधारित अर्थव्यवस्थेच्या पार्श्वभूमीवर बौद्धिक संपदा हक्कांला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. बौद्धिक संपदा हक्कांमुळे संशोधक, लेखक, कलाकार, उद्योजक आणि उद्योगांना त्यांच्या सर्जनशीलतेचे संरक्षण मिळते तसेच नवोन्मेषाला प्रोत्साहन मिळते.

प्रस्तुतसंशोधन पेपरमध्ये बौद्धिक संपदा हक्कांची संकल्पना, ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, विविध प्रकार, स्वरूप आणि आर्थिक-सामाजिक महत्त्व यांचा सविस्तर आढावा घेण्यात आला आहे. तसेच भारतातील बौद्धिक संपदा हक्क व्यवस्थेचा विकास, आंतरराष्ट्रीय करारांचा प्रभाव आणि विकासशील देशांच्या दृष्टीने बौद्धिक संपदा हक्कांचे स्थान याचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. बौद्धिक संपदा हक्कांमुळे होणारे फायदे तसेच त्यातून निर्माण होणारे सामाजिक व आर्थिक प्रश्न यांचा समतोल अभ्यास करून, समावेशक आणि विकासाभिमुख बौद्धिक संपदा हक्क व्यवस्थेची गरज अधोरेखित करण्यात आली आहे.

कीवर्ड्स: बौद्धिक संपदा हक्क, पेटंट, कॉपीराइट, ट्रेडमार्क, नवोन्मेष, ज्ञानाधारित अर्थव्यवस्था, तंत्रज्ञान, नवकल्पना, कायदेशीर संरक्षण, सामाजिक न्याय, अमूर्त संपत्ती

## प्रस्तावना

मानवाच्या प्रगतीचा इतिहास हा ज्ञान, संशोधन आणि सर्जनशीलतेच्या सातत्यपूर्ण विकासाशी निगडित आहे. प्राचीन काळापासून मानवाने आपल्या बुद्धीच्या साहाय्याने विविध शोध, कलाकृती, साहित्य, तंत्रज्ञान आणि नवकल्पना निर्माण केल्या आहेत. आधुनिक काळात ज्ञान आणि माहिती हेच उत्पादनाचे प्रमुख साधन बनले असून अर्थव्यवस्था मोठ्या प्रमाणावर ज्ञानाधारित झाली आहे. या बदलत्या परिस्थितीत मानवी बुद्धीने निर्माण केलेल्या संपत्तीचे संरक्षण करणे अत्यंत आवश्यक ठरते.

याच संदर्भात बौद्धिक संपदा हक्क ही संकल्पना उदयास आली. बौद्धिक संपदा हक्क म्हणजे मानवी बुद्धीने निर्माण केलेल्या अमूर्त संपत्तीला दिलेले कायदेशीर संरक्षण होय. हे हक्क सर्जकाला किंवा संशोधकाला

ठरावीक कालावधीसाठी एकाधिकार प्रदान करतात, ज्यामुळे त्याला आपल्या सर्जनशील कार्याचा आर्थिक व नैतिक लाभ मिळतो.

जागतिकीकरणामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापार वाढला असून तंत्रज्ञान आणि माहितीचे आदान-प्रदान वेगाने होत आहे.या पार्श्वभूमीवर बौद्धिक संपदा हक्कांचे महत्त्व अधिक वाढले आहे.जागतिक व्यापार संघटनेच्या व्यापार-संबंधितपैलू करारामुळे अनेक देशांना आपली बौद्धिक संपदा हक्क व्यवस्था मजबूत करावी लागली.भारतासारख्या विकासशील देशातही बौद्धिक संपदा हक्कांचा प्रश्न आर्थिक विकास, सामाजिक न्याय आणि सार्वजनिक हिताशी निगडित आहे.त्यामुळे बौद्धिक संपदा हक्काची संकल्पना, स्वरूप आणि महत्त्व यांचा सखोल अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

बौद्धिक संपदा हक्कांची संकल्पना

बौद्धिक संपदा हक्क म्हणजे मानवी बुद्धी, कल्पकता आणि सर्जनशीलतेतून निर्माण झालेल्या संपत्तीचे संरक्षण करणारे कायदेशीर हक्क होत. ही संपत्ती भौतिक स्वरूपात नसून अमूर्त स्वरूपाची असते. उदाहरणार्थ, एखादा वैज्ञानिक शोध, साहित्यिक कृती, संगीत रचना, चित्रकला, लोगो, ब्रँड नाव किंवा नवीन तंत्रज्ञान हे सर्व बौद्धिक संपदेचे प्रकार आहेत.

बौद्धिक संपदा हक्कांचा मुख्य उद्देश म्हणजे सर्जकाच्या हक्कांचे संरक्षण करणे, नवोन्मेषाला प्रोत्साहन देणे आणि समाजाच्या सर्वांगीण विकासास चालना देणे.बौद्धिक संपदा हक्कांमुळे सर्जकाला त्याच्या कार्यावर नियंत्रण मिळते तसेच त्याच्या मेहनतीचा योग्य मोबदला मिळतो.

बौद्धिक संपदा हक्कांचा ऐतिहासिक विकास

मानवी सर्जनशीलता, ज्ञान निर्मिती आणि नवोन्मेषाच्या संरक्षणाशी निगडित आहे. प्राचीन काळात ज्ञान आणि कौशल्ये प्रामुख्याने परंपरेने पुढे दिली जात असत; त्यावर कोणतेही औपचारिक कायदेशीर संरक्षण नव्हते. तथापि, कलाकृती, हस्तकला, साहित्य व तांत्रिक कौशल्यांना समाजात मान्यता आणि प्रतिष्ठा मिळत होती, हे बौद्धिक संपदेच्या संकल्पनेचे प्राथमिक स्वरूप मानले जाते.

मध्ययुगीन काळात युरोपमध्ये हस्तकला संघटना अस्तित्वात आल्या. या संघटनांनी विशिष्ट कारागिरांच्या कौशल्यांचे संरक्षण केले आणि बाहेरील स्पर्धेपासून त्यांना सुरक्षित ठेवले. पुढे १४७४ साली इटलीच्या व्हेनिसशहरात पहिला पेटंट कायदा अस्तित्वात आला. हा कायदा आधुनिक पेटंट प्रणाली चा पाया मानला जातो. यानंतर १७१० मध्ये इंग्लंडमध्ये “स्टॅच्युटऑफअॅन” हा पहिला कॉपीराइट कायदा लागू करण्यात आला.

औद्योगिक क्रांतीनंतर नव्या शोधांची संख्या वाढली आणि त्यांचे कायदेशीर संरक्षण करण्याची गरज अधिक तीव्र झाली. परिणामी १९ व्या शतकात आंतरराष्ट्रीय स्तरावर बौद्धिक संपदा संरक्षणासाठी प्रयत्न सुरू झाले. १८८३ मध्ये पॅरिस कन्व्हेन्शन आणि १८८६ मध्ये बर्नकन्व्हेन्शन स्वीकारण्यात आले. विसाव्या शतकात जागतिक बौद्धिक संपदा संघटना स्थापन झाली.

१९९५ मध्ये जागतिक व्यापार संघटने अंतर्गत व्यापार-संबंधित पैलू करार लागू झाल्यानंतर बौद्धिक संपदा हक्कांना जागतिक मान्यता मिळाली. आज बौद्धिक संपदा हक्क हे आर्थिक विकास, तंत्रज्ञान प्रगती आणि ज्ञान आधारित अर्थव्यवस्थेचा महत्त्वपूर्ण आधार स्तंभ ठरले आहेत.

बौद्धिक संपदा हक्कांचे स्वरूप व प्रकार

बौद्धिक संपदा हक्कांचे विविध प्रकार पुढीलप्रमाणे आहेत:

**1.** पेटंट: पेटंट म्हणजे नवीन शोध, प्रक्रिया किंवा तंत्रज्ञानावर दिले जाणारे कायदेशीर संरक्षण. पेटंटमुळे संशोधकाला ठरावीक कालावधीसाठी एकाधिकार मिळतो.

**2.** कॉपीराइट: साहित्यिक, कलात्मक, संगीत, नाट्य व सिनेमॅटिक कृतींचे संरक्षण कॉपीराइटद्वारे केले जाते. लेखक व कलाकारांचे हक्क सुरक्षित राहतात.

**3.** ट्रेडमार्क: ब्रँड नाव, चिन्ह, लोगो किंवा घोषवाक्य यांचे संरक्षण ट्रेडमार्कद्वारे केले जाते. यामुळे उत्पादनाची ओळख निर्माण होते.

**4.** औद्योगिक डिझाइन: उत्पादनाच्या बाह्य रचनेचे व डिझाइनचे संरक्षण औद्योगिक डिझाइन अंतर्गत केले जाते.

**5.** भौगोलिक निर्देशांक: विशिष्ट प्रदेशाशी निगडित उत्पादनांचे संरक्षण भौगोलिक निर्देशांकाद्वारे केले जाते.

बौद्धिक संपदा हक्कांचे महत्त्व

बौद्धिक संपदा हक्क हे सर्जनशीलता, आर्थिक प्रगती, सामाजिक कल्याण आणि शाश्वत विकासासाठी अत्यावश्यक ठरतात. बौद्धिक संपदा हक्कांचे महत्त्व पुढील प्रमाणे आहे.

१) सर्जनशीलता वनवोन्मेषाला प्रोत्साहन: बौद्धिक संपदा हक्कांमुळे संशोधक, लेखक, कलाकार व उद्योजकयांच्या सर्जनशील कामाला कायदेशीर संरक्षण मिळते. पेटंट, कॉपीराइट, ट्रेडमार्क यांसारख्या हक्कांमुळे नव्याकल्पना, शोध व कलाकृती विकसित करण्याची प्रेरणा मिळते. संरक्षणा शिवाय नवोन्मेषाची आर्थिक परत फेड होण्याची खात्री नसल्याने संशोधनाची गती मंदावू शकते.

२) आर्थिक विकास व औद्योगिक वाढ: बौद्धिक संपदा हक्कांमुळे ज्ञान आधारित उद्योगांना चालना मिळते. पेटंट धारक तंत्रज्ञानाच्या व्यावसायिक वापरातून रोजगार निर्मिती, गुंतवणूक आणि उत्पादन वाढ होते. विकसित व विकसनशील देशांमध्ये बौद्धिक संपदा हक्कही स्पर्धात्मक अर्थव्यवस्थेची प्रमुख आधार रेषा ठरते.

३) संशोधन व विकासमध्ये गुंतवणूक: संशोधनासाठी मोठ्या प्रमाणावर खर्च आवश्यक असतो. बौद्धिक संपदा हक्कांमुळे संरक्षणामुळे संशोधनातून मिळणारे फायदे सुरक्षित राहतात, त्यामुळे खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्रमध्ये गुंतवणूक करण्यास पुढे येते. औषध निर्मिती, कृषी जैवतंत्रज्ञान आणि माहिती तंत्रज्ञान यां सारख्या क्षेत्रांत याचे विशेष महत्त्व आहे.

४) ग्राहक संरक्षण व गुणवत्तेची हमी: ट्रेडमार्क व भौगोलिक निर्देशांक ग्राहकांना दर्जेदार व विश्वासार्ह उत्पादने ओळखण्यास मदत करतात. बनावट वस्तूंवर आळा बसतो आणि उत्पादनांच्या गुणवत्तेची हमी मिळते. यामुळे बाजारात पारदर्शक ता वाढते.

५) पारंपरिक ज्ञान व सांस्कृतिक वारसा संरक्षण: कॉपीराइट, भौगोलिक निर्देशांक आणि जैवविविधता-संबंधित तरतुदींमुळे पारंपरिक ज्ञान, लोककला आणि स्थानिक उत्पादनांचे संरक्षण होते. स्थानिक समुदायांचे हक्क सुरक्षित राहून लाभ वाटप सुनिश्चित होते.

६) आंतरराष्ट्रीय व्यापार व स्पर्धात्मकता: जागतिक व्यापारात बौद्धिक संपदा हक्क मानके महत्त्वाची भूमिका बजावतात. व्यापार-संबंधित पैलूकरारामुळे देशांमधील व्यापार सुलभ होतो. मजबूत बौद्धिक संपदा हक्क व्यवस्थेमुळे देशाची जागतिक प्रतिमा व निर्यात क्षमता वाढते.

७) कायदेशीर निश्चितता व हक्कांची अंमलबजावणी: बौद्धिक संपदा हक्क प्रणालीमुळे हक्कांची स्पष्टता मिळते, वाद निवारण सुलभ होते आणि नवोन्मेषाचे संरक्षण प्रभावीपणे अंमलात आणता येते.

- भारतातील बौद्धिक संपदा हक्क व्यवस्था

भारतातील बौद्धिक संपदा हक्क व्यवस्थाही देशाच्या आर्थिक, तांत्रिक आणि सांस्कृतिक विकासाशी घट्टपणे निगडित आहे. भारताने जागतिक व्यापार संघटनेच्या व्यापार-संबंधित पैलूकरारानुसार आपली बौद्धिक संपदा संरक्षण व्यवस्था विकसित व सुदृढ केली आहे. या व्यवस्थेचा उद्देशनवोन्मेष, संशोधन आणि सर्जनशील ते ला प्रोत्साहन देणे तसे च समाज हित आणि सार्वजनिक गरजा यांचा समतोल राखणे हा आहे.

भारतात पेटंट, कॉपीराइट, ट्रेडमार्क, औद्योगिकरचना, भौगोलिक निर्देशांक, वनस्पतीजाती संरक्षण आणि जैवविविधता यांसाठी स्वतंत्रकायदे अस्तित्वात आहेत. पेटंट अधिनियम, **1970 (2005** मध्ये सुधारित**)** अंतर्गत तांत्रिक शोधांचे संरक्षण केले जाते, तर कॉपीराइट अधिनियम, **1957** अंतर्गत साहित्यिक, कलात्मक व सांगीतिक कृतींना संरक्षण दिले जाते. ट्रेडमार्क अधिनियम, **1999** मुळे ब्रँड ओळख सुरक्षित राहते आणि ग्राहकांचा विश्वास वाढतो.

भारतातील बौद्धिक संपदा व्यवस्थेची एक वैशिष्ट्यपूर्ण बाब म्हणजे शेतकरी व पारंपरिक ज्ञान धारकांच्या हक्कांचे संरक्षण. वनस्पती जाती व शेतकरी हक्क संरक्षण अधिनियम, **2001** आणि जैवविविधता अधिनियम, **2002** यां द्वारे स्थानिक ज्ञान आणि जैविकसंसाधनांचे संरक्षण करण्यात आले आहे. एकूणच, भारतातील बौद्धिक संपदा हक्क व्यवस्थाही नवोन्मेष, सामाजिक न्याय आणि शाश्वत विकासयांचा समतोल साधणारी आहे.

- बौद्धिक संपदा हक्कांशी संबंधित आव्हाने

१) जागरूकतेचा अभाव: बौद्धिक संपदा हक्कांबाबत संशोधक, शेतकरी, लघुउद्योजक आणि सामान्य नागरिकांमध्ये पुरेशी जागरूकता नाही. पेटंट, कॉपीराइट किंवा ट्रेडमार्क नोंदणीची प्रक्रिया, त्याचे फायदे आणि कायदेशीर संरक्षण याबाबत माहिती नसल्यामुळे अनेक सर्जनशील कल्पना नोंदणी विना राहतात व त्यांचा गैरवापर होतो.

२) नोंदणी प्रक्रिया व खर्च: बौद्धिक संपदा हक्क नोंदणीची प्रक्रिया तुलनेने गुंतागुंतीची, वेळ खाऊ आणि खर्चिक आहे. विशेषतः लघु व मध्यम उद्योग, स्टार्ट-अप्स आणि वैयक्तिक संशोधकांना आर्थिक व प्रशासकीय अडचणींचा सामना करावा लागतो. त्यामुळे अनेकदा नोंदणी टाळली जाते.

३) अंमलबजावणीतील मर्यादा: कायद्यांची प्रभावी अंमलबजावणीही एक मोठी समस्या आहे. बनावट उत्पादने, कॉपीराइट उल्लंघन आणि ट्रेडमार्क चोरीवर नियंत्रण ठेवणे कठीण ठरते. न्यायालयीन प्रक्रिया दीर्घ काळ चालतात, ज्यामुळे हक्क धारकांना न्याय मिळण्यास विलंब होतो.

४) पारंपरिक ज्ञानाचे संरक्षण: पारंपरिक ज्ञानाचे दस्तऐवजी करण व संरक्षण अपुरे आहे. जैवचोरी ही गंभीर समस्या असून स्थानिक समुदायांच्या ज्ञानाचा परदेशी कंपन्यांकडून गैरवापर होतो. लाभ वाटप यंत्रणा प्रभावीपणे राबवली जात नाही.

५) सार्वजनिक हित व बौद्धिक संपदा हक्कयातील संघर्ष: औषधे, बियाणे, शिक्षण साहित्य यां सारख्या क्षेत्रांत बौद्धिक संपदा हक्क आणि सार्वजनिक हितयांच्या त संघर्ष दिसून येतो. पेटंटमुळे किंमती वाढून सर्वसामान्यांना आवश्यक वस्तू उपलब्ध होण्यात अडथळे येऊ शकतात.

६) तंत्रज्ञानातील वेगवानबदल: डिजिटल तंत्रज्ञान, कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि इंटरनेट मुळे बौद्धिक संपदाहक्कांशी संबंधित उल्लंघनाचे प्रकार वाढले आहेत. ऑनलाइन पायरेसी, सॉफ्टवेअरचोरी आणि डेटा गैरवापरयावर नियंत्रण ठेवणे आव्हानात्मक झाले आहे.

७) आंतरराष्ट्रीय दबाव व धोरणात्मक मर्यादा: जागतिक व्यापार संघटनेच्या व्यापार-संबंधित पैलू करारामुळे विकसनशील देशांवर कडक बौद्धिक संपदा हक्क नियम स्वीकारण्याचा दबाव येतो. स्थानिक गरजा आणि आंतरराष्ट्रीय बंधने यांचा समतोल साधणे कठीण ठरते.

➢ निष्कर्ष

प्रस्तुत संशोधनाच्या आधारे असे स्पष्ट होते की बौद्धिक संपदा हक्क हे आधुनिक ज्ञाना धारित अर्थव्यवस्थेचे एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण अंग आहे. मानवी सर्जनशीलता, नवोन्मेष, संशोधन आणि तांत्रिक प्रगती यांचे संरक्षण करण्यासाठी बौद्धिक संपदा हक्क आवश्यक आहेत. पेटंट, कॉपीराइट, ट्रेडमार्क, औद्योगिक रचना व भौगोलिक निर्देशांक यांसारख्या विविध स्वरूपांमुळे सर्जनशील व्यक्ती व संस्थांना त्यांच्या बौद्धिकप रिश्रमांचे कायदेशीर व आर्थिक संरक्षण मिळते.

प्रस्तुत संशोधनातूनअसेहीदिसूनयेतेकीबौद्धिकसंपदाहक्कांचाप्रभावकेवळआर्थिकक्षेत्रापुरतामर्यादितनसूनसामाजिक, सांस्कृतिक आणि तांत्रिक विकासावरही तो महत्त्वपूर्ण आहे. उद्योगधंद्यांची वाढ, रोजगार निर्मिती, संशोधन व विकासात गुंतवणूक, आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि स्पर्धात्मकता वाढविण्यात बौद्धिक संपदा हक्क महत्त्वाची भूमिका बजावते. भारतासारख्या विकसनशील देशासाठी नवोन्मेषाला चालना देणे आणि स्थानिक ज्ञानाचे संरक्षण करणे हे विशेष महत्त्वाचे ठरते. परंतु, बौद्धिक संपदाहक्कांशी संबंधित काही गंभीर आव्हानेही या अभ्यासातून समोर आली आहेत. जागरूकतेचा अभाव, नोंदणी प्रक्रियेतील गुंतागुंत, अंमलबजावणीतील मर्यादा, पारंपरिक ज्ञानाचे अपुरे संरक्षण आणि सार्वजनिक हिताशी होणारा संघर्षही प्रमुख अडचणी आहेत. त्यामुळे प्रभावी कायदेशीर चौकट, सुलभ नोंदणी प्रक्रिया, जनजागृती आणि संतुलित धोरणे राबविणे अत्यावश्यक आहे.

➢ संदर्भ सूची

1. देशमुख, एस. बी. (2019), बौद्धिकसंपदाहक्क: संकल्पनावउपयोग, पुणे :विद्याप्रकाशन.
2. पाटील, आर. के. (2020), भारतीयबौद्धिकसंपदाकायदे, औरंगाबाद :मेहताप्रकाशन.
3. कुलकर्णी, ए. व्ही. (2018), आधुनिकअर्थव्यवस्थाआणिनवोन्मेष, कोल्हापूर :शिवाजीविद्यापीठप्रकाशन.
4. जोशी, एम. एस. (2021), कायदा, तंत्रज्ञानआणिसमाज, नागपूर :साईपब्लिकेशन.
5. भारतसरकार (2005), पेटंटअधिनियम, 1970 (सुधारित), नवीदिल्ली :शासकीयप्रकाशन.
6. भारतसरकार (2001), वनस्पतीजातीवशेतकरीहक्कसंरक्षणअधिनियम, नवीदिल्ली :भारतसरकारप्रकाशनविभाग.
7. World Trade Organization (1995), Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights (TRIPS), Geneva.
8. WIPO (2018), Understanding Intellectual Property, Geneva: World Intellectual Property Organization.
9. Government of India (2005), The Patents Act, 1970 (as amended), New Delhi.

**10. Cornish, W. R., Llewellyn, D. & Aplin, T. (2019), Intellectual Property: Patents, Copyright, Trade Marks and Allied Rights, London: Sweet & Maxwell.**

**11. Maskus, K. E. (2000), Intellectual Property Rights in the Global Economy, Washington D.C.: Institute for International Economics.**